

Tożsamość imigrantów z Bliskiego Wschodu jako wyzwanie dla integracji ze społeczeństwami państw przyjmujących¹

Dalzar Nashwan Salem, *Knowledge University (Erbil, Kurdistan Region of Iraq)*

E-mail: sdalzar@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2727-666X

Streszczenie

Artykuł ma charakter teoretyczno-metodologiczny i prezentuje odmienne od występujących w dostępnej literaturze ujęcie badawcze. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie pomiaru stopnia integracji imigrantów z Bliskiego Wschodu mieszkających w wybranych państwach europejskich, poprzez stopień wytworzenia tożsamości i poczucia obywatelskości. Główną hipotezą, poddaną weryfikacji, jest założenie, że tożsamość imigrantów z Bliskiego Wschodu w państwach Unii Europejskiej (UE) jest silnie powiązana z odmiennym kulturowo środowiskiem, co utrudnia ich integrację ze społeczeństwami państw przyjmujących i powoduje narastanie konfliktów społecznych. Według autora niniejszego artykułu, kształtowanie postaw obywatelskich wśród imigrantów jest o wiele skuteczniejszym działaniem integracyjnym, niż przyjmowane dotychczas modele akulturacyjne (takie jak asymilacja czy separacja). Zastosowanie nowego podejścia badawczego pozwoli uporządkować i wzbogacić dotychczasową wiedzę o imigrantach, przyczynach i przebiegu imigracji oraz o polityce UE wobec nich, a także znaleźć możliwe rozwiązania w zakresie efektywnej integracji imigrantów w państwach członkowskich UE.

Słowa kluczowe: imigrant, tożsamość, tożsamość imigrantów, integracja, polityka migracyjna, Bliski Wschód, Unia Europejska (UE)

The identity of immigrants from the Middle East as a challenge for integration with societies of the host countries

Abstract

The article presents the theoretical and methodological approach, which is different from the approaches that exist in the available scholar literature. The subject matter of the article is integration of immigrants from the Middle East living in the selected European countries, that from the author's

¹ Artykuł został przygotowany na podstawie tekstu pracy doktorskiej Autora, pt. *Migranci z Bliskiego Wschodu w polityce Unii Europejskiej*, obronionej na Uniwersytecie Warszawskim w maju 2019 roku pod kierunkiem naukowym prof. dra hab. A. Wierzbickiego.

point of view should be evaluated not according to the previous models, but through the degree of identity creation and sense of citizenship. The main hypothesis verified within the conception of the article is the assumption that the identity of migrants from the Middle East in European Union countries (EU) is strongly connected with a culturally different environment. It complicates their integration with host societies and causes the growth of social problems. Following the author's point of view, the formation of civic attitudes among immigrants is more effective integration activity than the acculturation models adopted so far, such as assimilation or separation. The use of this research perspective will help to enrich the existing knowledge about immigrants, the causes of immigration and the EU policy towards them, as well as to find possible solutions for the effective integration of immigrants in the EU Member States.

Keywords: immigrant, identity, collective identity, integration, migration policy, Middle East, European Union (EU)

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie założeń koncepcji badawczej zmierzającej do identyfikacji, analizy oraz prezentacji czynników kształtujących problemy imigrantów z Bliskiego Wschodu. Popularnym czynnikiem analizowanym w literaturze przedmiotu są przede wszystkim problemy wynikające z ich odmienności kulturowej. Natomiast zasadniczą ideą podjętych starań w niniejszym artykule jest zwrócenie uwagi na znaczenie identyfikacji zbiorowej imigrantów jako elementu funkcjonalnego polityki migracyjnej Unii Europejskiej (UE) oraz problemów z integracją imigrantów w kontekście jej polityki. Główną hipotezą, poddaną weryfikacji w niniejszym artykule, jest założenie, że tożsamość imigrantów z Bliskiego Wschodu w państwach Unii Europejskiej jest silnie powiązana z odmiennym kulturowo środowiskiem, co utrudnia ich integrację ze społeczeństwami przyjmującymi i powoduje narastanie problemów społecznych.

Tożsamość można zdefiniować jako świadomość siebie, wizję własnej osoby, jaką ma człowiek z punktu widzenia niepowtarzalności i odrębności wobec innych ludzi, samookreślenie się z wyznaczeniem cech własnej podmiotowości i przedmiotowości. Tożsamość zbiorowa jest związana ze społecznością i można ją określić jako poczucie tożsamości różnych zbiorowości. Względnie trwała identyfikacja grup i jednostek z określonym układem wartości, przekonań i obyczajów dotycząca rodzin, plemion, narodów, umożliwia uchwycenie pewnych istotnych cech poszczególnych zbiorowości i ich funkcjonowania. W artykule tożsamość imigrantów rozpatruje się przez pryzmat wyzwania integracyjnego, które jest silniejsze niż poczucie obywatelskości. Zbudowanie tożsamości i poczucia obywatelskości u imigranta najpełniej rozwijają się w warunkach demokratycznych, przy czym ich wytworzenie oraz dojrzewanie jest procesem długotrwałym i zmiennym.

Zastosowanie nowego podejścia badawczego pozwoli uporządkować i wzbogacić dotychczasową wiedzę o imigrantach, przyczynach i przebiegu imigracji oraz polityce unijnej wobec nich, a także znaleźć możliwe rozwiązania w zakresie efektywnej integracji imigrantów w krajach członkowskich UE.

W niniejszym artykule autor stara się znaleźć odpowiedź na następujące pytania:

- Jakimi cechami charakteryzują się imigranci z Bliskiego Wschodu?
- Jakie czynniki warunkują ich tożsamość w nowym środowisku?

- Jak kształtowana jest polityka integracji w społeczeństwach państw europejskich?

Celem prezentowanej analizy jest ocena szans integracji imigrantów z Bliskiego Wschodu ze społecznościami krajów europejskich, a także próba przygotowania prognozy na temat identyfikacji wartości uniwersalnych. Na ich podstawie przybysze z Bliskiego Wschodu wraz z mieszkańcami Starego Kontynentu mogliby współtworzyć wciąż kształtującą się tożsamość europejską, zdolną do współistnienia z innymi wymiarami tożsamości w codziennych kontaktach mieszkańców państw europejskich. „W Karcie Tożsamości Europejskiej (Charter of European Identity) podpisanej w październiku 1995 r., Europę definiuje się jako: wspólnotę przeznaczenia, wspólnotę wartości, opartych na tolerancji, humanitaryzmie i braterstwie, wspólnotę życiową, wspólnotę ekonomiczną i społeczną, dbającą o ochronę środowiska oraz wspólnotę odpowiedzialności” (Breński 2013: s. 32).

Wielkość społeczności imigranckich będzie zmieniać się wraz ze zmianami wzorców migracyjnych. W tym miejscu należy zauważyć, że w 2010 roku liczba wyznawców islamu mieszkających w Europie wynosiła 44,1 mln. W 2013 roku stanowili oni ok. 6% całej populacji Europy. Do 2030 roku liczba ta przekroczy 58 mln, co podniesie wskaźnik do ok. 8% wszystkich mieszkańców państw europejskich (Pietrusińska 2016: s. 176–177). Europa potrafi dostosować migrację na miarę swoich potrzeb, ponieważ udało się chwilowo zatrzymać oba kryzysy – migracyjny oraz demograficzny. Jednak decydenci zdają się działać doraźnie, ponieważ pojawia się widmo nowego konfliktu – etnicznego lub nawet cywilizacyjnego. W najbliższych latach władze państw UE staną przed wyzwaniem integracji nowych imigrantów z Bliskiego Wschodu ze społeczeństwem przyjmującym. Uwzględnienie czynników kształtujących ich tożsamość jest niezbędnym warunkiem sprzyjającym integracji imigrantów, aby nie dopuścić do kolejnego kryzysu.

Metodologia i materiały

Kluczową metodą stosowaną w proponowanej koncepcji jest metoda porównawcza (Almond, Powell 1996), pozwalająca na określenie różnic w zakresie integracji imigrantów z Bliskiego Wschodu ze społeczeństwami państw europejskich. Ponadto, w przypadku różnorodnych modeli polityki stosowanej wobec imigrantów przez wybrane państwa przyjmujące metoda ta pozwala ocenić ich adekwatność, skuteczność oraz to, w jakim stopniu poszczególne państwa uwzględniają rolę tożsamości zbiorowej przybyszów w procesie kształtowania polityki migracyjnej w kategoriach tak partykularnych, jak i holistycznych.

W niniejszej koncepcji zastosowano różne warianty krytycznej analizy literatury naukowej. W odniesieniu do literatury przedmiotu kluczowymi okazały się podręczniki akademickie oraz raporty z badań, wykorzystano przy tym publikacje badaczy polskich, arabskich, kurdyjskich i anglojęzycznych, co pozwala na lepsze zobrazowanie tematu².

² Na przykład: Lewis 1995; Antoszewski, Herbut 1997; Maalouf 2002; Okólski 2005; Pędziwiatr 2005; Carrer 2006; Dziekan 2006; Tibi 2006, 2010; Balicki 2010; Golka 2010; Ziota 2010; Duszczyk 2011; Lesińska

Przywołane akty prawne określają zamierzenia państw przyjmujących względem imigrantów, zarówno jak i dyrektywy oraz akty prawne UE dotyczące migracji³. Ponadto, określone dokumenty normatywne – głównie te, które wprowadza Unia Europejska – wskazują na prawa, obowiązki oraz przywileje, co poza zapewnieniem imigrantom ochrony prawnej rodzi także konieczność dopełnienia przez nich szeregu formalności związanych z pobytem. Prace badawcze dotyczące omawianego zagadnienia nie zostały podjęte dotąd w takim zakresie, aby uzyskane wnioski mogły okazać się wystarczające do odtworzenia kompletnego obrazu problemu. Badania w tej kwestii są raczej fragmentaryczne, odnoszą się często do stereotypowych schematów, które nie zawsze uwzględniają specyfikę grupy i regionu, a wnioskowane współzależności nie zawsze są rzetelnie udokumentowane.

Niniejszy artykuł jest oparty na wynikach własnych badań autora przeprowadzonych wśród imigrantów z Bliskiego Wschodu mieszkających w Polsce, Niemczech i Szwecji, a także na wywiadach z ekspertami w zakresie polityki migracyjnej UE i problematyki Bliskiego Wschodu. Pomogło to zweryfikować hipotezę naukową i uzyskać zasadnicze odpowiedzi na pytania badawcze.

Bliski Wschód i przyczyny migracji

Bliski Wschód⁴ to obszar rozległy nie tylko geograficznie, ale także zróżnicowany politycznie, religijnie i kulturowo, co rodzi konieczność selektywnego prezentowania wybranych okoliczności, uwarunkowań i formułowania pewnych wniosków. Istotną rolę w tym regionie odgrywa islam. Jest najważniejszym czynnikiem kształtującym tożsamość jego mieszkańców. Zasadniczo islam nie uznaje podziału między religią a polityką, wychodząc z założenia, że stanowi uniwersalny zbiór zasad, porządkujących wszelkie kwestie tak życia codziennego swoich wyznawców, jak i ich funkcjonowania w społeczeństwie, w tym zasad rozwiązyjących problemy ekonomiczne, społeczne, kulturowe oraz polityczne. Zatem, tak jak islam tradycyjny odpowiada na potrzeby osobowe i duchowe jednostki, tak islamizm odwołuje się do wspólnoty muzułmańskiej, osadzając ją ideologicznie, zarówno w perspektywie historycznej, jak i we współczesności. Bliski Wschód to kolebka starożytnych religii. Żyją tam również wyznawcy wielu innych religii, m.in. chrześcijaństwa (Asyryjczycy, Chaldejczycy), judaizmu, jedydyzmu, mandaizmu, zaratusztrianizmu.

Bliski Wschód jest największym na świecie eksporterem ropy naftowej. Posiada największe rezerwy ropy i gazu. Ropa jest jedynym źródłem tzw. gospodarki rentierskiej,

2011; Pogodzińska 2011; Zamecki 2011; Jurkowicz 2015; Isin 2015; Wojtaszczyk 2015; Kościelniak 2016; Tomala 2016; oraz inne prace.

³ Między innymi: Dyrektywa 2009/52/WE; Dyrektywa 2011/95/UE; Rozporządzenie (WE) 862/2007; Konwencja 1992; oraz inne dokumenty.

⁴ W tym artykule termin Bliski Wschód odnosi się do obszaru obejmującego kraje arabskie, skąd przeważnie odbywa się migracja do UE, tj. Syria, Liban, Autonomia Palestyńska, Jemen, Irak. Określenie Bliski Wschód budzi kontrowersje i jest przyczyną dyskusji w literaturze przedmiotu. Nie istnieje bowiem jedna, satysfakcjonująca definicja tego terminu obejmująca jeden konkretny obszar.

charakterystycznej dla takich krajów jak: Arabia Saudyjska, Oman, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Irak, Iran, Kuwejt oraz Katar. Gospodarki tych państw opierają się na rolnictwie i na sektorze naftowym, co nie gwarantuje stabilności rozwojowej. Ropa w tym regionie jest jedną z najważniejszych przyczyn konfliktów politycznych i wojen. Większość młodych ludzi emigruje dla zapewnienia sobie lepszej przyszłości. Źródła problemu leżą zatem w ich państwach rodzimych. Emigracja jest często dla nich jedynym sposobem ucieczki od trudnych warunków, w których przyszło im żyć.

Tożsamość imigrantów a integracja

Identyfikacja imigrantów osiedlających się w państwach europejskich z kulturą kraju pochodzenia jest czynnikiem często niedocenianym lub ignorowanym w toku tworzenia modelu integracji imigrantów w państwach europejskich. Najczęściej wybierane przez państwa przyjmujące strategie integracyjne wobec imigrantów bliskowschodnich prowadzą do ich asymilacji lub separacji, która w warunkach skrajnych prowadzi do alienacji i społecznego wykluczenia jednostek, mających trudności z adaptacją. Problem separacji imigrantów coraz częściej staje się wyzwaniem dla integracji i polityki migracyjnej.

Na przykład, Stanisław Janecki (2016) zaznacza: „Jak wynika z wielu danych (m.in. przytoczonych przez dr. Marcina Pierzchałę z Uniwersytetu Łódzkiego w artykule „Arabia – mity na temat przyszłości społeczności muzułmańskich w Europie Zachodniej”), narasta koncentracja osadnictwa muzułmanów”, czyli separacja⁵. „W Belgii aż dwie trzecie muzułmanów żyje w 12 jednostkach samorządu (na prawie 600). Gettoizacja [separacja] powoduje, że tworzą się strefy albo wyjęte spod prawa miejscowego (niemieckiego, francuskiego, szwedzkiego), albo podlegające prawu szariatu. Tylko we Francji istnieje 750 „miejskich stref szczególnej wrażliwości”, czyli takich, gdzie często policja nie ma wstępu i część z nich de facto jest wyjęta spod prawa [...]. Takie strefy są też w Niemczech oraz w Wielkiej Brytanii, choć nie są tak niedostępne jak we Francji czy Szwecji. Takimi strefami są w dużej mierze brukselskie dzielnice Molenbeek-Saint-Jean oraz Saint-Josse-ten-Noode.” (Janecki 2016: s. 1).

Separacja przekłada się na system edukacji. Pojawia się zjawisko segregacji rasowej i ekonomicznej, obserwowalne już na etapie szkoły podstawowej. Przykładem może być Holandia, gdzie spośród 201 amsterdamskich szkół podstawowych, w 127 szkołach odsetek uczniów mających niewykwalifikowanych rodziców bliskowschodniego pochodzenia wynosi ponad 50%, a w 102 szkołach dzieci imigrantów stanowią ponad 70% (Gul-Rechlewicz 2013: s. 85).

W Austrii imigranci po 10 latach nieprzerwanego pobytu na terenie kraju mogą dostać obywatelstwo, ale muszą „...spełnić dodatkowe wymogi. Wśród nich znalazły się m.in. bardzo dobra znajomość języka niemieckiego (potwierdzona egzaminem), zdanie egzaminu z zakresu polityki i historii Austrii oraz regionu zamieszkania, przedstawienie zaświadczenia o niekaralności, jak również konieczność udowodnienia „niezależności

⁵ Nazywana przez S. Janeckiego „gettoizacją”.

ekonomicznej". Ten ostatni oznacza, że jedynie osoba posiadająca zatrudnienie może ubiegać się o austriackie obywatelstwo. Takiej możliwości pozbawione są osoby pobierające zasiłek" (Godlewska 2018: s. 96; 2016: s. 44). Sam pobyt, nawet przez ponad 10 lat, nie jest warunkiem wystarczającym uzyskania obywatelstwa.

Tożsamość zbiorowa jest elementem konstytutywnym społeczności. Od stopnia jej utrwalenia i konsolidacji zależy przetrwanie zbiorowości. Jest to czynnik niezwykle istotny, ujawniający swą siłę nie tylko w sytuacjach zagrożenia, ale także w procesach kulturowej adaptacji. Szczególnie, gdy dochodzi do zderzenia odmiennych kultur, co może prowadzić do kryzysu i zakłóceń w samoidentyfikacji. Wydaje się, że w przypadku migrantów (osób dobrowolnie opuszczających rodzimym kraj z różnych przyczyn) proces ten powinien przebiegać znacznie łagodniej i sprawniej, niż w przypadku np. przymusowych przesiedleńców. Rzeczywistość pokazuje jednak, że utrwalone w imigrantach poczucie tożsamości i więzi z kulturą rodzimą staje się ogromną barierą w procesie przystosowania się do nowego otoczenia cywilizacyjnego. Szczególnym przykładem jest tu sytuacja imigrantów z Bliskiego Wschodu, dla których miejscem destynacji stają się państwa europejskie. W kulturze bliskowschodniej, inaczej niż w środowisku europejskim, zależności plemienne, lokalne i regionalne stanowią podstawowy element tożsamości jednostek i grup. Co więcej, w wielu przypadkach są one silniejsze niż poczucie więzi narodowej. Zderzenie dwóch różnych cywilizacji, a zatem także odmiennych tożsamości nie tylko poważnie zaburza, ale i często uniemożliwia adaptację kulturową. Ujawnia się rywalizacja kulturowa, w której zwycięża silniejszy.

Praktyki integracyjne przyjmowane przez państwa członkowskie (takie jak Niemcy czy Szwecja) wobec imigrantów z Bliskiego Wschodu pomijają model integracyjny, który nie wymagałby od społeczności imigranckich zastąpienia kultury kraju pochodzenia systemem wartości kraju destynacji, a w procesie wzajemnego przystosowania się modyfikowałby dotychczasowe schematy akceptowane zarówno przez przyjmujących, jak i przez przybyszów. Według Tadeusza Bodio: „podejście integracyjne opiera się na naturalnej tendencji do utrzymania równowagi oraz stwarza warunki dla stabilizacji zachowań ludzkich. Normy zapewniają integrację i współdziałanie ludzi, rolę zaś – ich adaptację. Tej naturalnej tendencji sprzyja psychologiczna potrzeba poczucia wewnętrznej równowagi, stabilizacji i bezpieczeństwa społecznego. Motywuje ona ludzi do takich zachowań, które nie naruszają *status quo*" (Bodio 1987: s. 229). Model ten okazuje się jednak najtrudniejszy do zrealizowania, a ocena efektywności podjętych w jego ramach działań jest najbardziej odsunięta w czasie, przez co staje się on najmniej atrakcyjnym sposobem „radzenia sobie” z imigrantami z punktu widzenia osiągnięcia sukcesu politycznego.

W debacie polityczno-naukowej pojawia się *tożsamość europejska*⁶ jako możliwa, ale jednak mało realna perspektywa. Jak twierdzi Andrzej Modrzejewski: „etniczny naród europejski oczywiście może się wykształcić w wyniku hybrydyzacji kultur bądź domina-

⁶ *Tożsamość europejska* odnosi się do osobistej lub zbiorowej identyfikacji z Europą i jej wartościami, takimi jak: godność osoby ludzkiej, wolność, równość, demokracja, sprawiedliwość, solidarność, przestrzeganie praw człowieka i ochrona mniejszości kulturowych (Zob.: *Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (2016/C 202/02)*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=DE>).

cji jednej kultury narodowej. Ten proces jest jednak na tyle odległą, że wręcz nierealną perspektywą" (Modrzejewski 2007: s. 97).

Według innych teoretyków problemu, wykreowanie w miarę jednolitej, a zarazem silniejszej od tożsamości narodowych *tożsamości europejskiej* jest warunkiem ukształtowania się Unii Europejskiej jako realnej wspólnoty, opartej nie tylko na czynnikach instytucjonalnych, ale przede wszystkim na pokrewności wartości i idei. Co więcej, tożsamości narodowe nie muszą być w tym procesie rywalami – europejskość to przecież uniwersalny kanon, osadzony w wielokulturowej rzeczywistości (Wawrzyński 2011: s. 40–41).

Trzecią możliwością jest nie tyle zaniechanie budowania tożsamości wspólnotowej, co niemożność jej wytworzenia ze względu na zbyt silny związek obywateli z tożsamościami narodowymi oraz ideą wielokulturowości, która zaprzecza koncepcji całkowitej, kulturowej integracji. Sama wielokulturowość, jak zauważa Marcin Król, wyrasta niejako ze sprzeciwu wobec nacjonalizmu, a jej ogromną zaletą jest przekaz, że istnieje wiele kultur i są to kultury odmienne, jednak wcale nie równoważące i ekwiwalentne. Współcześnie, coraz częściej mamy do czynienia bowiem z popularnym zjawiskiem równoważenia skrajnie różnych dziedzictw kulturowych, określanym mianem *postwielokulturowości*, wynikającym prawdopodobnie ze zbyt daleko posuniętej politycznej poprawności. Jak zauważa M. Król: „postwielokulturowość staje się coraz bardziej powszechna w tych samych społeczeństwach, które mają bardzo trudne doświadczenia z odmiennością kultur [...]. Chodzi głównie – chociaż nie wyłącznie – o imigrantów, którzy wprawdzie pracują i są potrzebni, ale nie mają intencji włączyć się w kulturę czy nawet politykę kraju, do którego przyjechali. Sprawiają oczywisty kłopot, [...] dlatego, że nikt nie wie, jak ich włączyć do społeczeństwa, do wspólnoty, jak ich poddać tym samym prawom, co innych obywateli. Zjawisko to w wyjątkowo intensywnej postaci widzimy w Holandii, Niemczech, Szwecji i Francji" (Król 2013). Proces asymilacji bliskowschodnich imigrantów jest trudniejszy (i nie tylko w odniesieniu do ludności muzułmańskiej, ponieważ w ich państwach otwarcie propagowana jest postawa antyzachodnia). „Czemuż mieliby nagle stawać się ludźmi Zachodu? A czy można pozwolić sobie na obecność takich ludzi i to obecność milionową?” (Król 2013). Autor konstatuje, że podążanie drogą wielokulturowości, choć nie jest rozwiązaniem idealnym, okazuje się najrozsądniejszą z opcji. „Obecnie jest znacznie gorzej: albo uznajemy, że innych nie ma, co jest nieprawdą, albo że nie należy ich wpuszczać (ani fizycznie, ani duchowo), co może prowadzić tylko do nieszczęścia” – twierdzi M. Król (2013). Podsumowując, można stwierdzić, że dominacja jednej kultury może zagrażać pluralizmowi i zmierzać w kierunku nacjonalizmu. Rywalizacja dwóch przeciwstawnych cywilizacji może prowadzić do wojny, natomiast tylko wielokulturowość wymusza na społeczeństwach konieczny dialog.

Według badania przeprowadzonego przez Fundację Bertelsmanna pt. *Radar więzi społecznych*,⁷ którego wyniki opublikowano w 2013 roku (Stasik 2013), najistotniejszymi

⁷ Analiza została oparta na badaniach przeprowadzonych w 34 uprzemysłowionych państwach świata od 1989 do 2012 roku. Oprócz państw członkowskich UE znalazły się wśród nich również USA, Kanada, Norwegia, Szwajcaria, Izrael, Australia i Nowa Zelandia.

czynnikami decydującymi o stopniu spójności społecznej są: relacje społeczne między jednostkami, emocjonalne przywiązanie do zbiorowości i poczucie odpowiedzialności za interes publiczny. Jak się okazuje, liczebność imigrantów w danym państwie nie ma wpływu na poziom spójności jego społeczeństwa – dużo większe znaczenie ma tutaj bowiem poziom tolerancji i akceptacji różnorodności, który kształtuje stosunki między jednostkami i buduje zaufanie współmieszkańców. Wspomniane badanie podważa także argumenty zwolenników konserwatywnych wartości, według których to głównie wspólna religia i doświadczenie kulturowe gwarantują społeczną spójność. Okazuje się bowiem, że w państwach, w których badany wskaźnik jest najwyższy, religia nie wpływa znacząco na emocjonalne przywiązanie obywateli do własnej zbiorowości. W państwach, w których religia jest jedną z wartości fundamentalnych, wskaźnik spójności społecznej jest najniższy (Stasik 2013).

Tożsamość jest bowiem procesem, którego rezultatem jest ustalenie obrazu samego siebie i innych. Jest on jednak uzależniony od istotnych w danym momencie powiązań i relacji, od okoliczności towarzyszących, które definiują stopień ważności podobieństw i wspólnotę interesów, wyznaczając tym samym kategorię „nasi” i wskazując na antagonizmy w kategorii „obcy” (Modrzejewski 2007: s. 97). Poczucie zbiorowej identyfikacji z różnymi społecznościami może mieć różne poziomy intensyfikacji – może być mniej lub bardziej trwałe, znaczące, ważne lub nieistotne. Z wiedzy autora, zgromadzonych doświadczeń i osobistej refleksji wynika, że współtętnienie ze sobą różnych tożsamości jest możliwe, jest to jednak model konfliktogenny.

Niejednokrotnie udowodniono, że otoczenie kulturowe imigrantów z Bliskiego Wschodu znacząco różni się od okoliczności, ukształtowanych przez wartości europejskie. Realizowana przez lata polityka bezczynności władz, nazwana strategią asymilacji, postawiła imigrantów przed dylematem: dostosowanie się bądź wykluczenie, nie proponując przy tym wariantów pośrednich. Przybysze pierwszego pokolenia najczęściej wybierali integrację opartą na znajomości języka (realizowaną poprzez rynek pracy), przy jednoczesnym utrzymywaniu kontaktu z diasporą w ramach kultywowania wspólnej kultury i obyczajów. W rozmowach bezpośrednich z imigrantami potwierdza się⁸, że ich alienacja nie była strategią zamierzoną – bardzo często wynikała z braku zaproszenia do uczestnictwa w kulturze państwa przyjmującego, czasem zaś z odrzucenia przez miejscową społeczność. W tym przypadku także przyjęto paradygmat hegemonii, tym razem hegemonii kulturowej. O zaniedbaniach w zakresie kulturowej integracji najlepiej świadczą dylematy potomków, czyli imigrantów drugiego pokolenia, którzy stanęli przed jeszcze trudniejszymi pytaniami: która z kultur, w których zostali wychowani, jest właśnie ich kulturą? Która z nich jest kulturą lepszą i ważniejszą? Na ile możliwe jest bycie liberalnym muzułmaninem i pobożnym Europejczykiem?

Określanie kultury jako elementu integracji jest zjawiskiem ryzykownym i wynika z nieznaności stanu rzeczy. Możliwe, że jest to po prostu dobrze brzmiące, politycznie

⁸ Na podstawie raportu Autora z własnych badań przeprowadzonych wśród imigrantów pt. *Odczucia imigrantów z Bliskiego Wschodu związane z przebywaniem na terytorium innego państwa w ramach przygotowania pracy doktorskiej.*

poprawne hasło, niosące humanitarne przesłanie, jednak jak dowodzi praktyka – w rzeczywistości złudny slogan. Jeśli integracja na poziomie kultury ma być skuteczna, musi opierać się na wymianie wartości, komunikacji i negocjacjach i nie może być procesem jednostronnym ani jednokierunkowym. Kultura bowiem jest nośnikiem idei, wzorców i fundamentem tożsamości, dlatego może zacierać różnice, jak i je tworzyć, może rozwiązywać konflikty, jak i je zaogniać.

Koncepcje integracji społecznej w państwach UE

Według Sergio Carrera (2006) można wyróżnić trzy modele integracji, z których wynika różny status obywateli państw trzecich w danym państwie oraz ich prawa:

- 1) *model wielokulturowy* – oparty na respektowaniu i ochronie różnorodności (Holandia, Szwecja, Wielka Brytania);
- 2) *model asymilacyjny* – oparty na asymilacji imigrantów z dominującymi tradycyjnymi wartościami narodowymi (Francja);
- 3) *model ekskluzywny* – charakteryzujący się restrykcyjnym prawodawstwem i polityką wobec imigrantów, których pobyt na terytorium danego państwa traktowany jest tymczasowo (Polska,⁹ do niedawna Niemcy i Belgia, jednak polityka tych państw w ostatnich latach została poddana reformom (Ziota 2010: s. 9).

Państwa UE kształtują politykę migracyjną z własnych perspektyw, a imigranci bliskowschodni, którzy przyjeżdżają do nich, zaczynają żyć według własnych zasad, gdyż nie potrafią się odnaleźć w nowej rzeczywistości. Największą słabością polityki migracyjnej UE dotychczas jest to, że nie skupiała się na integracji imigrantów, ani na kształtowaniu postaw obywatelskich. Imigranci uzyskali możliwości skierowane tylko na przetrwanie, a nie funkcjonowanie w społeczeństwie europejskim. W Europie imigrant jest traktowany jako tania siła robocza, pracuje przede wszystkim w sferze usług. Nie zajmuje wysokich stanowisk pracy, zwłaszcza w przypadku drugiego pokolenia. Imigrant z pierwszego pokolenia chce wyłącznie przetrwać, a imigrant z drugiego pokolenia pragnie dostojnie żyć w nowym społeczeństwie. Imigrant pierwszego pokolenia akceptuje wszystkie warunki, natomiast jego dzieci już nie uważają, że taka praca realizuje ich ambicje. Właśnie tutaj pojawia się konflikt. Wiadomo, że imigranci bliskowschodni mają inną specyfikę, istnieje różnica kulturowa względem społeczeństwa przyjmującego. Nie są z tej samej grupy językowej, kulturowej i religijnej, co społeczeństwo przyjmujące, dlatego wolniej w nie wchodzi. Większy dystans kulturowy wywołuje większy dystans społeczny. Istotne jest również istnienie doświadczeń wielokulturowości w społeczeństwie wysyłającym. Jeśli imigranci nie mieli wcześniej kontaktów z inną kulturą czy społecznością, nawiązywanie nowych relacji społecznych na ogół jest trudniejsze. Dlatego polityka migracyjna powinna brać pod uwagę również taką sytuację.

Z uwagi na zróżnicowanie strategii integracyjnych, proces uzyskania przez imigrantów praw obywatelskich nie jest jednakowy. Niemal w każdym z państw europejskich jest

⁹ Zob., na przykład, publikacje: Duszczyk 2011; Lesińska 2011; Zespół do spraw migracji 2011; Matkowska 2013; Weiner 2015.

on inny, z uwagi na wewnętrzne przepisy regulujące sytuację imigrantów. Jak zauważa M. Ziota: „Dostęp jednostki do praw obywatelskich i politycznych ma również odbicie w sytuacji grupy etnicznej, do której jednostka należy i może przyczynić się do izolacji grupy, bądź jej większej aktywności w społeczeństwie przyjmującym i kooperacji z przedstawicielami instytucji państwowych” (Ziota 2010: s. 9-10). W interesie państw przyjmujących powinno być zatem zwiększenie dostępu imigrantów do udziału w życiu publicznym kraju, z uwagi na możliwość współpracy ze środowiskami imigranckimi.

Opracowanie założeń wspólnej europejskiej polityki integracyjnej wobec imigrantów i uchodźców pojawiło się jako wymóg w Traktacie Lizbońskim. Zgodnie z art. 79 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej: „UE może stwarzać zachęty i zapewniać wsparcie dla działań podejmowanych przez państwa członkowskie w celu promowania integracji legalnie przebywających na terytorium tych państw obywateli z państw trzecich; nie istnieją natomiast postanowienia dotyczące harmonizacji przepisów i regulacji krajowych” (*Polityka imigracyjna* 2013). Tworzenie strategii integracji migrantów z obywatelami leży w interesie każdego z państw przyjmujących na swoje terytorium nowych mieszkańców. Władze poszczególnych państw stworzyły i wprowadziły w życie własne modele integracyjne, zgodne z ich doświadczeniami oraz narodowymi celami.

Podstawą tworzenia nowej polityki integracyjnej powinien być wymóg znajomości języka, kultury i prawa kraju przyjmującego oraz zmiany postaw także w społecznościach przyjmujących. Konieczna jest przy tym dobra znajomość języka kraju przyjmującego oraz wykonywanie pracy zgodnej z kwalifikacjami imigranta. Partycypacja w życiu społeczno-politycznym jako przejaw integracji na poziomie kulturowo-tożsamościowym jest ostatnim etapem procesu, niestety jednak najtrudniejszym. Analiza realizowanych przez państwa członkowskie UE polityk oraz weryfikacja ich kluczowych założeń pozwalają stwierdzić, że są one nie tylko nieskuteczne, ale w niektórych swych przejawach wręcz zgubne dla powodzenia całego procesu. Wzrost zamachów terrorystycznych¹⁰ w całej Europie i w odpowiedzi na nie nastroje antyimigranckie dowodzą, że konieczna jest zmiana kursu wobec fali migracji. Tolerancja i gościnność Europejczyków powinny być zabezpieczone poprzez odpowiednie mechanizmy weryfikacji racjonalnych wymagań wobec ludności napływowej.

Tożsamość obywatelska imigrantów

Teoretycy polityki integracyjnej w swoich założeniach niemal zupełnie pominęli kwestię tożsamości zbiorowej imigrantów bliskowschodnich w procesie integracji ze społeczeństwem przyjmującym, która stanowi rdzeń ich kulturowej świadomości, a euro-islamscy entuzjaści zamknęli oczy na egoistyczne oczekiwania Europejczyków. W związku z powyższym, autor niniejszego artykułu proponuje przyjęcie *paradygmatu obywatelskości*, rozumianego jako aktywna partycypacja społeczno-polityczna w społeczeństwie obywatelskim, poparta uregulowanym statusem pobytu na danym

¹⁰ Dokonywanych w przeważającej większości przez osoby z rodzin imigranckich.

terytorium i oparta na uniwersalnych wartościach, określanych jako cnoty obywatelskie (tj. na odpowiedzialności, uczciwości, sprawiedliwości, tolerancji i uspołecznieniu). Autor postuluje przy tym, by taki właśnie punkt widzenia towarzyszył przyszłym twórcom założeń polityki migracyjnej oraz inicjatorom koncepcji integracyjnych, ukierunkowanych na rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Obywatelskość może być postrzegana jako jedna z tożsamości społecznych, tym samym jest ona równorzędną co do znaczenia z takimi identyfikacjami jak tożsamość polityczna czy religijna. Jednak, jeśli jest słabo rozwinięta i niedojrzała, a jej zrealizowanie jest utrudnione, może być marginalizowana przez jednostkę. Tożsamość obywatela zakłada uczestnictwo w kulturze politycznej otoczenia, aktywną partycypację w działaniach na rzecz społeczności, dokonywanie wyborów i wysuwanie postulatów. Stworzenie odpowiednich warunków i stymulowanie rozwoju tożsamości obywatela (poprzez edukację) może uczynić z niej tożsamość nadrzędną wobec tożsamości politycznej czy religijnej, także ze względu na zaspokojenie tych samych potrzeb – więzi ze społecznością, poczucia wspólnoty i bezpieczeństwa, współodpowiedzialności, akceptacji. Konieczne jest jednak jej uświadomienie lub nawet wykreowanie, poprzez uczynienie z jednostki podmiotu praw, a nie tylko przedmiotu działań prawno-politycznych.

Istotą obywatelskości jest wzmacnianie w jednostce poczucia godności i własnej wartości, jako autonomicznego w swych dążeniach i wyborach członka grupy, którego interes nadrzędny jest zbieżny z celami wspólnoty. Aby jednak ten stan osiągnąć, jednostka musi zrozumieć kontekst społecznej odpowiedzialności, także w wymiarze indywidualnym. Dla imigrantów bliskowschodnich, wychowanych w kulturze kolektywnej, w której – dla dobra wspólnoty – indywidualizm jest tłumiony i źle postrzegany, nie będzie to zadanie łatwe, niemniej jednak, zdaniem autora możliwe, gdyż odwołuje się do jednej z kluczowych wartości, czyli godności osoby ludzkiej. W społeczeństwach bliskowschodnich, gdzie notorycznie łamane są prawa człowieka (dziecka, obywatela, kobiet) jest to pojęcie zapomniane.

Według autora niniejszego artykułu, kształtowanie postaw obywatelskich jest dużo skuteczniejszym działaniem integracyjnym niż przyjmowane dotychczas modele akulturacyjne. Ukierunkowanie na kulturę często bowiem wiąże się z przelamywaniem społeczno-kulturowych tabu (edukacja seksualna, stosunek do alkoholu, feminizm, stosunek do religii), na co imigranci bliskowschodni nie zawsze są gotowi emocjonalnie i mentalnie. Obywatelskość zaś odwołuje się do wartości uniwersalnych, bezsprzecznych i kardynalnych, nawiązując przy tym do statusu jednostki, stawiając ją w centralnym punkcie działań polityczno-prawnych.

Według autora, imigranci oraz realizowana wobec nich polityka stanowią wewnętrzny problem państw przyjmujących, które ograniczają treść polityki migracyjnej do zadań polityki społecznej, marginalizując jej znaczenie.

Społeczności imigranckie często zrzeszają się w organizacje o mniej lub bardziej rozbudowanej strukturze. Coraz większe znaczenie w rzeczywistości społeczno-politycznej państw przyjmujących ma aktywność polityczna środowisk imigranckich, zorientowanych na poszerzenie praw imigrantów i uzyskanie wpływu na procesy i decyzje politycz-

ne. Dyskusja wśród polityków i decydentów UE dotycząca przyznania praw wyborczych imigrantom spoza UE¹¹, w tym także przybyszom z Bliskiego Wschodu, jest otwarta. Jednak zważywszy na fakt, że fundamentalną cechą demokracji jest uczestnictwo podmiotu decyzji politycznej w procesie decyzyjnym, umożliwienie imigrantom partycypacji w życiu politycznym jest nieuchronne (Lesińska 2011: s. 7). Co więcej, z punktu widzenia interesu państwa, stworzenie optymalnych warunków dla rozwoju i aktywności publiczno-politycznej środowisk imigranckich pogłębia integrację imigrantów z resztą społeczeństwa i włącza ich w jego struktury, a możliwość manifestowania własnej odrębności i tożsamości w ramach legalnego procesu politycznego minimalizuje ryzyko konfliktów i wykluczenia społecznego.

Wolności i prawa obywatelskie są zagwarantowane przez prawo międzynarodowe¹² i europejskie. W 1992 roku, Rada Europy w *Konwencji o uczestnictwie cudzoziemców w życiu politycznym na szczeblu lokalnym* uznała prawo imigrantów legalnie przebywających na terytorium danego państwa europejskiego do aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym lokalnej wspólnoty, zaznaczając, że „cudzoziemcy zamieszkali na danym terytorium mają, generalnie, na poziomie lokalnym, takie same obowiązki jak obywatele danego kraju” (Rada Europy 1992). Władze państw członkowskich UE (zwłaszcza tych, które mają bogate doświadczenia z napływem imigrantów), dostrzegają znaczenie partycypacji politycznej ludności napływowej w procesie integracji. Tam, gdzie dostęp do uczestnictwa w życiu publicznym jest szerszy, proces integracji przebiega skuteczniej. Imigrant, mając poczucie przynależności do wspólnoty, dzieli z nią nie tylko obowiązki, ale i prawa (Salem 2017; 2019).

Na podstawie badań empirycznych¹³, przeprowadzonych wśród ekspertów i losowo wybranej grupy imigrantów z Bliskiego Wschodu, można stwierdzić, że w kulturach bliskowschodniej i europejskiej istnieją wartości, które mogłyby stanowić fundament dla kształtowania wspólnej tożsamości w ramach europejskiej idei zjednoczenia w różnorodności. Tożsamość nowego Europejczyka, zbudowana na tym, co jest najlepsze w obu kulturach, wydaje się być projektem coraz bardziej realnym, szczególnie jeśli decydenci, przyjmujący oraz przyjmowani pragną dojść do konsensusu w drodze kompromisu. Widma islamizacji i, odwrotnie, wynarodowienia są ekstremami, pomiędzy którymi istnieje szeroka przestrzeń dla dialogu międzykulturowego. Jednak najważniejszą rolę w tej dyskusji odgrywają nie tylko imigranci i Europejczycy, ale politycy, przywódcy duchowi oraz naukowcy i publicyści, na których ciąży odpowiedzialność za przyszłość Europy i jej obecnych oraz potencjalnych obywateli.

Jak zauważa Stanisław Bieliń: „Procesy identyfikacji przebiegają równolegle na poziomie narodowym, religijnym, państwowym i międzynarodowym. Tożsamość narodowa, religijna

¹¹ Jednocześnie James F. Hollifield proponuje kluczowe obszary tematyczne, które są wspólne dla studiów migracyjnych i politologii; skoncentrowane są one wokół takich pojęć jak: inkorporacja, czyli wpływ migracji na obywatelstwo, polityczne i wyborcze zachowania oraz wspólnotę polityczną jako taką (za: Lesińska 2011: s. 7–8).

¹² Na przykład, *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* z 16 grudnia 1966 r.

¹³ Wywiady zostały przeprowadzone przez Autora w ramach przygotowania pracy doktorskiej pt. *Migranci z Bliskiego Wschodu w polityce UE* obronionej na Uniwersytecie Warszawskim w maju 2019 roku pod kierunkiem naukowym prof. dra hab. A. Wierzbickiego.

i państwowa jest budowana na zrębach koegzystencji „starego z nowym”, łączenia cech poprzedniej formacji ustrojowej z elementami nowego ładu i poszukiwaniem nowego oblicza” (Bielań 2006: s. 46). Ponadto, jak podkreśla Łukasz Zamecki: „Identyfikacje ze wspólnotami etnicznymi i lokalnymi, ruchami społecznymi i religijnymi czy grupami ideologicznymi, stanowią obecnie silną konkurencję dla tożsamości państwowej” (Zamecki 2011: s. 55). Można to stwierdzenie odnieść także do Unii Europejskiej. Dotychczasowa tożsamość państw oraz Wspólnoty Europejskiej miesza się ze zbiorowymi identyfikacjami przybyszów z Bliskiego Wschodu, tworząc podstawy nowych tożsamości państwowych i tożsamości europejskiej. Tożsamość zbiorowa, która jako zjawisko nie wydaje się być przedmiotem badań nauki o polityce, okazuje się ważnym i jednocześnie niedocenionym czynnikiem w kształtowaniu polityki migracyjnej państw Unii Europejskiej. Jak zauważa Mirosław Karwat: „jeśli coś pozostaje poza sferą zainteresowania, regulacji, wpływu organów państwa lub partii walczących o władzę, bynajmniej nie przekreśla to politycznego znaczenia danego zjawiska, być może zresztą przeoczonego, niedocenionego albo też nie wymagającego ingerencji państwa, decyzji państwowej czy upartyjnienia” (Karwat 2010: s. 66–67).

Podsumowanie

Lekceważenie znaczenia tożsamości zbiorowej imigrantów bliskowschodnich w procesie tworzenia nowych modeli integracyjnych i założeń polityki migracyjnej zarówno w skali makro (czyli na poziomie organizacji europejskich), jak i w skali mikro (czyli w odniesieniu do samodzielnych działań poszczególnych państw) może zakończyć się przewidywanym przez S. Huntingtona zderzeniem cywilizacji i otwartym konfliktem (Huntington 1996: s.119–120, 176–178). Należy zatem ponownie zdefiniować cele związane z imigracją do państw UE, tym razem jednak przy udziale wszystkich uczestniczących w niej stron i rozpocząć debatę o redefinicji tożsamości europejskiej, w której nie ma już miejsca na kulturową homogeniczność. Jednocześnie nie należy ulegać wpływow poprawności politycznej i zbyt daleko posuniętej tolerancji dla inności oraz bronić wartości uniwersalnych, odwołujących się do praw człowieka i obywatela, ludzkiej godności i wzajemnego szacunku, które stanowią trzon europejskiej kultury. Tylko zintegrowane działania władz, obywateli i imigrantów, ukierunkowane na wypracowanie uczciwego konsensusu mogą zrealizować postulat „Europy zjednoczonej w różnorodności”.

Imigranci są mocno związani ze swoją kulturą rodzimą, w której tożsamość stanowi jej istotę i odgrywa zasadniczą rolę w ich integracji ze społeczeństwem przyjmującym. Dlatego ważne jest wzmocnienie poczucia obywatelskości w celu zwiększenia poziomu integracji ze społeczeństwem krajów destynacji. Kształtowanie poczucia obywatelskości i tożsamości obywatela u imigranta staje się skutecznym czynnikiem integracji w społeczeństwie. Dlatego bardzo ważną jest tutaj rola państwa w kształtowaniu tożsamości imigrantów poprzez wartości obywatelskie oraz edukację, zgodnie z przepisami danego państwa. Zasadnicze znaczenie ma uwzględnienie proponowanych w artykule rekomendacji przez osoby kreujące polityki UE i państw członkowskich wobec imigrantów bliskowschodnich, przez przyszłych twórców modeli integracji imigrantów oraz przez liderów organizacji społecznych.

Odpowiedzialna polityka migracyjna to polityka kształtowana według założeń uwzględniających interesy wszystkich, także potencjalnych jej uczestników, antycypująca wszelkie możliwości i skutki, nie zaś jedynie tymczasowe korzyści państwa przyjmującego.

Kryzys migracyjny nie tylko ujawnił słabość polityki wobec imigrantów, ale przede wszystkim rażąco braki i uchybienia w jej implementacji. Wraz z kryzysem migracyjnym, kryzys przechodzi także prawo unijne, które – nie będąc w odpowiedni sposób wdrażane do krajowych systemów prawnych – okazuje się prawem martwym. Jednym z kluczowych wyzwań dla wspólnoty europejskiej będzie w najbliższych latach redefinicja obecnej polityki i sformułowanie jej w taki sposób, by uwzględnione zostały zarówno interesy Unii jako wspólnoty państw narodowych, jak i samych imigrantów, przy jednoczesnym poszanowaniu ogólnoludzkiego prawa do otrzymania pomocy w obliczu kryzysów humanitarnych.

Dalzar Nashwan Salem – doktor nauk społecznych, przedstawiciel *Knowledge University* ds. współpracy międzynarodowej. Stopień doktora w zakresie nauk politycznych i administracji uzyskał na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Jest autorem szeregu krajowych i zagranicznych publikacji naukowych. Zainteresowania badawcze: tożsamość i integracja imigrantów w państwach Unii Europejskiej; demokratyzacja, konflikty i kultura polityczna na Bliskim Wschodzie.

Dalzar Nashwan Salem – PhD in social sciences, representative of Knowledge University for international cooperation. He has obtained PhD degree in political science and administration at the Faculty of Political Science and International Studies at the University of Warsaw. He is an author of many scientific publications in international journals. Research interests: identity and integration of immigrants in the EU countries; democratisation, conflicts and political culture in the Middle East.

➔ Bibliografia:

- ALMOND Gabriel G., POWEEL Bingham G. (1996), *Comparative Politics: A Development Approach*, Boston.
- ANTOSZEWSKI Andrzej, HERBUT Ryszard (red.) (1997), *Leksykon politologii*, Wrocław.
- BALICKI Janusz (2010), *Imigranci z krajów muzułmańskich w Unii Europejskiej: wyzwania dla polityki integracyjnej*, Warszawa.
- BIELEŃ Stanisław (2006), *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa.
- BODIO Tadeusz (1987), *Świadomość a zachowania polityczne*, Warszawa.
- BREŃSKI Wiesław (2013), *Mini leksykon encyklopedyczny Unii Europejskiej*, Józefów.
- CARRER Sergio (2006), *A Comparison of Integration Programmes in the EU, Trends and Weaknesses*, "Challenge Papers", no.1/March 2006.
- DYREKTYWA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY nr 2009/52/WE z dnia 18 czerwca 2009 r. przewidująca minimalne normy w odniesieniu do kar i środków stosowanych wobec pracodawców zatrudniających nielegalnie przebywających obywateli krajów trzecich, Dz.U. L 168 z 30.06.2009.
- DYREKTYWA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY 2011/95/UE z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie norm dotyczących kwalifikowania obywateli państw trzecich lub bezpaństwowców jako benefi-

- centów ochrony międzynarodowej, jednolitego statusu uchodźców lub osób kwalifikujących się do otrzymania ochrony uzupełniającej oraz zakresu udzielanej ochrony, Dz.U. L 337 z 20.12.2011.
- DUSZCZYK Maciej (2011), *Polityka migracyjna Unii Europejskiej oraz swobodny przepływ pracowników – ewolucja i teraźniejszość*, Warszawa.
- DZIEKAN Marek M. (2006), *Jak żyć na obczyźnie? Z zaleceń Wielkiego Ajatollaha ALEGO AS-SISTANIEGO*, w: Katarzyna Górak-Sosnowska, Paweł Kubicki, Konrad Pędziwiatr (red.), *Islam i Obywatelskość*, Warszawa.
- GODLEWSKA Ewa (2016), *Rząd Wernera Faymanna wobec kryzysu migracyjnego w Europie*, w: Anita Adamczyk, Andrzej Sakson, Cezary Trosiak (red.), *Polityczne i społeczne aspekty wielokulturowości. Migracje i mniejszości*, Poznań.
- GODLEWSKA Ewa (2018), *Ekonomiczne aspekty polityki integracyjnej Austrii wobec imigrantów*, „Przełęcz Europejski”, 1/2018.
- GOLKA Marian (2010), *Imiona wielokulturowości*, Warszawa.
- GUL-RECHLEWICZ Violeta (2013), *Muzułmanie w Europie. Zderzenie cywilizacji?*, w: Janusz Balicki, Mariusz Chamarczuk (red.), *Wokół problematyki migracyjnej. Kultura przyjęcia*, Warszawa.
- HUNTINGTON Samuel P. (1996), *The clash of civilizations and the remaking of world order*, New York.
- ISIN Engin (2015), *Citizenship after orientalism*, London.
- JANECKI Stanisław (2016), *To Merkel i inni liderzy Zachodu oraz ich tajne służby i policje ściągnęli do Europy upiora terroru*, „W polityce”, <https://wpolityce.pl/swiat/286391-to-merkel-i-inni-liderzy-zachodu-oraz-ich-tajne-sluzby-i-policje-sciagneli-do-europy-upiora-terroru> (24.03.2016).
- JURKOWICZ Beata (2015), *Polityka Unii Europejskiej wobec imigrantów*, „FAE Policy Paper”, nr 19/2015.
- KARTA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ (2016/C 202/02), Dziennik Urz. UE C 202/389 z 07.06.2016.
- KARWAT Mirosław (2010), *Polityczność i upolitycznienie. Metodologiczne ramy analizy*, „Studia Polito-logiczne”, nr 17.
- KOŚCIELNIAK Krzysztof (2016), *Muzułmanie – charakterystyka społeczno-kulturowa w kontekście integracji do Polski*, w: Jacek Szmidt, Dariusz Niedźwiedzki (red.), *Społeczno-kulturowa identyfikacja cudzoziemców, raporty i ekspertyzy*, Poznań.
- KRÓL Marcin (2013), *Koniec multikulti, bo Europa siebie nie rozumie*, „Dziennik Gazeta Prawna”, <https://wiadomosci.dziennik.pl/opinie/artykuly/432825,prof-marcin-krol-koniec-multikulti-bo-europa-siebie-nie-rozumie.html> (14.07.2013).
- LESIŃSKA Magdalena (2011), *Migracje we współczesnej analizie politologicznej – niewykorzystany potencjał*, „CMR Working Papers”, nr 47/105.
- LEWIS Bernard (1995), *Wielopoziomowa tożsamość Bliskiego Wschodu*, w: *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Kraków.
- MAALOUF Amin (2002), *Zabójcze tożsamości*, Warszawa.
- MATKOWSKA Marzena (2013), *Polska polityka migracyjna – zarys problemu*, „Studia i Prace WNEiZ”, tom 1, nr 33.
- MIĘDZYKRAJOWY PAKT Praw Obywatelskich i Politycznych z 16 grudnia 1966 r., Dz. U. 1977, Nr 38, poz. 167.
- MODRZEJEWSKI Arkadiusz (2007), *Szanse realizacji idei narodu europejskiego*, w: Lech Zieliński, Marek Chamot (red.), *Narody w Europie. Tożsamość i wzajemne postrzeganie*, Bydgoszcz.

- OKÓLSKI Marek (2005), *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa.
- PĘDZIWIATER Konrad (2005), *Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej*, Kraków.
- PIETRUSIŃSKA Marta Jadwiga (2016), *Czy muzułmanin może być dobrym obywatelem?: postawy obywatelskie młodych muzułmanów z Polski, Turcji i Wielkiej Brytanii*, Warszawa.
- POGODZIŃSKA Patrycja (2011), *Integracja i przeciwdziałanie dyskryminacji imigrantów na szwedzkim rynku pracy*, Warszawa.
- POLITYKA IMIGRACYJNA (2013), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/fiches_techniques/2013/051203/04A_FT\(2013\)051203_PL.html](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/fiches_techniques/2013/051203/04A_FT(2013)051203_PL.html) (30.06.2017)
- RADA EUROPY (1992), *Konwencja o uczestnictwie cudzoziemców w życiu publicznym na szczeblu lokalnym*, 05.02.1992, Strasburg.
- ROZPORZĄDZENIE (WE) nr 862/2007 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 11 lipca 2007 r. w sprawie statystyk Wspólnoty z zakresu migracji i ochrony międzynarodowej oraz uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 311/76 w sprawie zestawienia statystyk dotyczących pracowników cudzoziemców (Tekst mający znaczenie dla EOG), Dz.U. L 199 z 31.07.2007.
- SALEM Dalzar Nashwan (2017), *Tożsamość zbiorowa imigrantów z Bliskiego Wschodu w wybranych państwach Unii Europejskiej*, „Studia Orientalne”, nr 2 (12).
- SALEM Dalzar Nashwan (2019), *Migranci z Bliskiego Wschodu w Polityce UE*, rozprawa doktorska, Warszawa.
- STASIK Elżbieta (2013), *Raport: Niemcom brakuje tolerancji, Polacy coraz bardziej tolerancyjni*, <http://p.dw.com/p/199li> (25.03.2021).
- TFUE, Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 202/10 z 07.06.2016.
- TIBI Bassam (2006), *Euro-islam jako europejski most między cywilizacjami. Europeizacja islamu*, w: Katarzyna Górak-Sosnowska, Paweł Kubicki, Konrad Pędziwiatr (red.), *Islam i obywatelskość*, Warszawa.
- TIBI Bassam (2010), *Euro-Islam: An Alternative to Islamization and Ethnicity of Fear*, w: Zeyno Baran (red), *The Other Muslims. Moderate and Secular*, New York.
- TOMALA Magdalena (2016), *Polityka państw Europy Północnej wobec uchodźców*, w: Konstanty Adam Wojtaszczyk, Joanna Szymańska (red.), *Uchodźcy w Europie. Uwarunkowania, istota, następstwa*, Warszawa.
- WAWRZYŃSKI Patryk (2011), *Międzynarodowy czynnik kształtujący stosunki międzynarodowe*, Toruń.
- WEINAR Agnieszka (2015), *Polska a przyszłość polityki migracyjnej Unii Europejskiej*, „Komentarze-Centrum Stosunków Międzynarodowych”, 9/2015.
- WOJTASZCZYK Konstanty Adam (2015), *Crises in the Process of European Integration and Approaches to Their Management*, Warszawa.
- ZAMECKI Łukasz (2011), *Společne podstaty řadu polityčnego*, Warszawa.
- ZESPÓŁ DO SPRAW MIGRACJI (2011), *Polityka migracyjna Polski stan obecny i postulowane działania*, wersja z dnia 20 lipca 2011.
- ZIOŁA Mirosława (2010), *Integracja a prawa i swobody polityczne*, „Raporty i Analizy”, Centrum Stosunków Międzynarodowych, Warszawa.